

УДК 159.922.73

А.А. Теплюк

СІМ'Я ЯК ПЕРВИННЕ ДЖЕРЕЛО ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація

У статті теоретично обґрунтований один із базисний компонентів психічного здоров'я дитини - емоційне благополуччя в умовах сімейного спілкування. Підкреслена проблема психічного здоров'я дитини дошкільного віку в сьогоденні. Розглянуте значення найбільш складної психологічної системи – сім'ї. Проаналізовані чинники, які мають вплив на психічне здоров'я дитини і, зокрема, на виникнення невротичних реакцій. Розкриті стилі виховання дітей в сім'ї, параметри відносин дітей з батьками та наслідки неповноцінного спілкування дорослого з дитиною дошкільного віку. Підкреслена важливість узгодженості методів виховання між батьками дитини та негативний вплив суперечностей батьків на розвиток дитини.

Ключові слова: *сім'я, психічне здоров'я дитини, неврози, соціально-психологічний фактор, соціально-культурний фактор, соціально-економічний фактор.*

Аннотация

В статье теоретически обоснован один из базисный компонент психического здоровья - эмоциональное благополучие в условиях семейного общения. Подчеркнута проблема психического здоровья ребенка дошкольного возраста в настоящем. Рассмотрено значение наиболее сложной психологической системы - семьи. Проанализированы факторы, влияющие на психическое здоровье ребенка и, в частности, на возникновение невротических реакций. Раскрыты стили воспитания детей в семье, параметры отношений детей с родителями и последствия неполноценного общения взрослого с ребенком дошкольного возраста. Подчеркнута

©А.Теплюк

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

важность согласованности методов воспитания между родителями ребенка и негативное влияние противоречий родителей на развитие ребенка.

***Ключевые слова:** семья, психическое здоровье ребенка, неврозы, социально-психологический фактор, социально-культурный фактор, социально-экономический фактор.*

Постановка проблеми. Проблема психічного здоров'я дітей є однією з найактуальніших на сьогоднішній день. Під натиском негативних впливів сучасного життя емоційна сфера дитини піддається величезним перевантаженням. Сім'я є для дитини дошкільного віку одним з головних соціальних інститутів, що забезпечує необхідні умови для збереження і підтримки психічного здоров'я дитини.

Останнім часом в сучасних сім'ях відбулися глибокі зміни в їх життєдіяльності, які не могли не відбитися на психічному здоров'ї дітей. Так, багато сімей, втративши колишньої державної підтримки, не зуміли пристосуватися до нових умов, наслідком чого є дисгармонія сімейних відносин, що виражається в конфліктній взаємодії між членами сім'ї. А це обумовлює виникнення неврозів у дітей, які можуть порушити психосоціальний розвиток дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд різних підходів до проблеми психічного здоров'я в умовах сім'ї дозволили виділити кілька істотних аспектів їх характеристик на які найчастіше звертається увага дослідників:

- про структурні складові психічного здоров'я (В.М. Мясіщев, Г.С. Нікіфоров, А.А. Корольков, В.П. Петленко, І.В. Дубровіна, Б.С. Братусь, Ю.А. Ютчіц, А.І. Захаров, М, І. Лісіна, Г.С. Абрамова, Н.Л. Коновалова, В.Ф. Сафін та ін);

- про психологічні механізми адаптації (П.Б. Ганнушкіна, Г.С. Никифоров, О.С. Васильєва, Ф.Р. Філатов, В.Н. Дружинін,

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

С.Л. Рубінштейн, Г. Сельє, З. Фрейд, К. Хорні, М. Кляйн, Д. Віннікот, Е. Берн, Е. Еріксон та ін);

- про сім'ю як цілісну систему (В.Н. Мясищев, В. Сатир, Е.Г. Ейдемільер, В. Юстіцкіс, Л.С. Виготський, К. Вітакер, В.М. Мініяров та ін);

- про роль переживання у соціальній ситуації розвитку дитини (Л.С. Виготський);

- про первинну роль емоцій у психічному житті дитини (А.В. Запорожець, П.Я. Гальперін, А.Н. Леонтьєв, А.Д. Кошелева, О.В. Лобза, С.Л. Рубінштейн, А. Валлон, В.К. Вілюнас, В. Вундт, К. Ізард);

- про залежність подружніх відносин від задоволення емоційно-психологічних потреб (В.А. Сисенко, С.В. Ковальов, Л.А. Богданович, У.Ф. Харлі).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати взаємовплив подружніх відносин і психічного здоров'я дитини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна наука стверджує, що сім'я - це одна з найбільш складних психологічних систем, у вивченні яких входить весь діапазон внутрішньосімейних відносин, серед яких подружні відносини є центральною ланкою сімейних відносин. Дошкільний вік як ніякий інший характеризується найсильнішою залежністю від дорослого, і проходження того етапу становлення особистості багато в чому визначається тим, як складаються відносини дитини з дорослим. Самі дорослі не завжди розуміють, яких чином їхні особистісні якості стають надбанням дітей, як своєрідно, відповідно специфіці дитячого віку вони інтерпретуються, яке значення набувають для дитини. [5] Усвідомлена чи неусвідомлена батьківська і педагогічна авторитарність породжує у дошкільнят дефіцит неординарності, почуття власної гідності, невпевненість у собі і багато інших якості, що ускладнюють сприятливе становлення особистості [5].

Стиль відносини дорослих до дитини впливає не тільки на становлення тенденції до певного стилю дитячого поведіння, але і на психічне здоров'я дітей; так, невпевненість дитини в позитивному ставленні до себе дорослого або, навпаки, впевненість саме в неактивній оцінці її як особистості провокує подавлену агресивність, якщо дитина сприймає відношення дорослого до себе як негативне, то спроби дорослого спонукати дитину до спілкування викликають у нього стану зняковілості і тривоги. Тривалий дефіцит емоційного співзвучного спілкування навіть між одним з дорослих і дитиною породжує невпевненість останньої в позитивному відношенні до нього дорослих взагалі, викликає почуття тривоги і відчуття емоційного неблагополуччя [6].

Під впливом досвіду спілкування з дорослими в дитини не тільки формуються критерії оцінки себе та інших, але і зароджується дуже важлива здатність співчувати іншим людям, переживати чужі прикрощі та радості як власні. У спілкуванні з дорослими і однолітками він вперше усвідомлює, що потрібно враховувати не тільки свою, але і чужу точку зору. Саме з налагодженої системи взаємин дитини з дорослим і починається орієнтація дитини на інших, тим більше що він також потребує визнання оточуючих людей. У дошкільному дитинстві фактично складається особистість, самосвідомість і світовідчуття дитини. Ці процеси в першу чергу обумовлені загальним психічним розвитком, формуванням нової системи психічних функцій.

Переоцінити значення дорослого і, головне, спілкування з дорослим для психічного розвитку та психічного здоров'я дитини важко. Саме з близькими дорослими (мамою, татом, бабусею та інші) дитина зустрічається на перших етапах свого життя і саме від них і через них знайомиться з навколишнім світом, вперше чує людську мову, починає опановувати предметами і знаряддями своєї діяльності, а в подальшому і досягати складну систему людських взаємин. Відомо чимало прикладів, коли діти, за якимись

причинами позбавлені можливості спілкуватися з дорослими перші кілька років свого життя, потім так і не змогли навчитися «по-людськи» мислити, говорити, не змогли адаптуватися в соціальному середовищі [7]. Настільки ж яскравим прикладом є феномен "госпіталізації", при якому взаємодія дитини з дорослим обмежується лише формальним доглядом за дітьми і виключається можливість повноцінного емоційного спілкування між дитиною і дорослою людиною (це відбувається при приміщенні дитини раннього віку будинок дитини) [6].

У повсякденному житті дитина оточена увагою і турботою найближчих дорослих, і, здавалося б, не повинно бути приводів для занепокоєння. Однак і серед дітей, які виховуються в родині, спостерігається досить високий відсоток психічних захворювань, в тому числі неврозів, поява яких зумовлена не спадковими, а соціальними факторами, тобто причини захворювання лежать у сфері людських взаємин.

Більш того, за даними В. А. Коллеговой, А. І. Захарова та інших дослідників, найбільше число неврозів спостерігається у старшому дошкільному віці. Тому батькам з перших років життя дитини необхідно брати до уваги можливість появи відхилення в нервово-психічному розвитку дітей і знати причини, що викликають таке відхилення [1].

Неврози у дітей не виникають, якщо батьки вчасно справляються зі своїми особистими проблемами і підтримують теплі взаємини в сім'ї, люблять дітей і добрі до них, чуйні до їхніх потреб і запитів, прості та безпосередні у зверненні, дозволяють дітям висловлювати свої почуття і вчасно стабілізують виникають у них нервові напруження, діють погоджено в питаннях виховання, приймаючи до уваги відповідні орієнтації й захоплення дітей [1]. Діти хворіють неврозами під впливом несприятливих обставин, до яких неможливо адаптуватися і які неможливо перенести безболісним чином. Подібно до цього дитина не може перенести розлуку з матір'ю і звикнути до ясел, конфлікти в родині і блокада емоційних потреб,

напруга в результаті надмірної стимуляції, інтенсивних обмежень або непослідовного відношення дорослих.

При невротичному захворюванні відбувається непродуктивна витрата наявних психічних засобів, ресурсів і можливостей, їх подальше перенапруження і хворобливе ослаблення в цілому. При цьому наростають занепокоєння й емоційна нестійкість, з'являються або посилюються вегетосудинні і соматичні порушення, знижується витривалість і опірність організму. У психологічній літературі виділені, і досить глибоко проаналізовані чинники, мають вплив на психічне здоров'я дитини і, зокрема, на виникнення невротичних реакцій. Більшість з цих факторів носять соціально-психологічний, соціально-культурний та соціально-економічний характер.

Соціально-психологічний фактор - це гармонія подружньої взаємин, сімейного виховання, дитячо-батьківські відносини. Діти-дошкільнята мають дуже тісний емоційний зв'язок з батьками (особливо з матір'ю). Це не означає потребу в залежності від батьків, а значить потреба в любові, повазі, визнанні. У цьому віці у дитини немає досвіду емоційного міжособистісного спілкування, він не розуміє причини конфліктів між батьками, не може висловити власні почуття. Сварки батьків сприймаються як сигнали небезпеки, дитина відчуває себе винуватим. Часті конфлікти між близькими дорослими викликають у дитини почуття невпевненості, занепокоєння, емоційна напруга, які можуть вилитися в компенсаторне поведінку, капризи, істерики, негативізм і т.д.

Стиль виховання. На дітей впливають не тільки навмисні і цілеспрямовані виховні впливи, але в рівній або навіть більшою мірою всі особливості поведінки батьків. Подібно до того, як неповторна особистість кожної людини, індивідуальні відносини між подружжям, настільки ж складні і відносини батьків до своєї дитини, неоднозначні стилі сімейного виховання. Вченими виділяються 3 типи дітей, характер яких відповідав

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
певним методам виховної діяльності їхніх батьків.

Авторитетні батьки - ініціативні, товариські, добрі діти. Авторитетні ті батьки, які люблять і розуміють дітей, вважаючи за краще не карати, а пояснювати, що добре, а що погано, не побоюючись зайвий раз похвалити. Вони вимагають від дітей осмисленого поведінки і прагнуть допомогти їм, чуйно ставлячись до їхніх запитів. Разом з тим такі батьки зазвичай виявляють твердість, стикаючись з дитячими капризами, а тим більше з невмотивованими спалахами гніву. Діти таких батьків зазвичай допитливі, намагаються обґрунтувати, а не нав'язати свою точку зору, вони відповідально ставляться до своїх обов'язків. Їм легше дається засвоєння соціально прийнятних і заохочувані форм поведінки. Вони більш енергійні та впевнені в собі, у них краще розвинені почуття власної гідності і самоконтроль, їм легше вдається налагодити хороші відносини з однолітками.

Авторитарні батьки - дратівливі, схильні до конфліктів діти. Авторитарні батьки вважають, що дитині не слід надавати занадто багато свободи і прав, що він повинен у всьому підкорятися їх волі, авторитету. Не випадково ці батьки в своїй виховній практиці, прагнучи виробити у дитини дисциплінованість, як правило, не залишають йому можливість для вибору варіантів поведінки, обмежують його самостійність позбавляють права заперечувати старшим, навіть якщо дитина прав. Авторитарні батьки найчастіше не дають собі праці хоч якось обґрунтувати свої вимоги. Жорсткий контроль над поведінкою дитини - основа їх виховання, яке не йде далі суворих заборон, доган і нерідко - фізичних покарань. Найбільш поширений спосіб дисциплінарного впливу - залякування, погрози. Такі батьки виключають душевну близькість з дітьми, вони скупі на похвали, тому між ними та дітьми рідко виникає почуття прихильності. Однак жорсткий контроль рідко дає позитивний результат. У дітей при такому вихованні формується лише механізм зовнішнього контролю, розвиваються

почуття провини або страху перед покаранням і, як правило, занадто слабкий самоконтроль, якщо він взагалі з'являється. Діти авторитарних батьків з працею встановлюють контакти з однолітками із своєї постійної настороженості, і навіть ворожості до оточуючих. Вони підозрілі, похмурі, тривожні і внаслідок цього – нещасні.

Поблажливі батьки - імпульсивні, агресивні діти. Як правило, поблажливі батьки не схильні контролювати своїх дітей, дозволяючи їм чинити, як заманеться, не вимагаючи від них відповідальності і самоконтролю. Такі батьки дозволяють дітям робити все, що їм захочеться, аж до того, що не звертають уваги на спалахи гніву та агресивна поведінка, в результаті яких трапляються неприємності. У дітей же найчастіше негаразди з дисципліною, нерідко їх поведінка стає просто некерованим. Зазвичай батьки приходять у відчай і реагують дуже гостро - грубо і різко висміюють дитини, а в поривах гніву можуть застосовувати фізичне покарання. Вони позбавляють дітей батьківської любові, уваги і співчуття [8].

Таким чином, можна виділити *чотири параметра відносин батьків з дитиною*, які надають найбільший вплив на психологічний розвиток та психічне здоров'я дитини:

- батьківський контроль: при високому рівні батьки воліють надавати великий вплив на дітей, здатні наполягати на виконанні своїх вимог, послідовні в них. Контролюючі дії спрямовані на модифікацію проявів залежності у дітей, агресивності, розвиток ігрового поведінки, а також на більш досконале засвоєння батьківських стандартів і норм;

- батьківські вимоги, які спонукають до розвитку у дітей зрілості. Батьки намагаються, щоб діти розвивали свої здібності в інтелектуальній та емоційній сферах, міжособистісному спілкуванні, наполягають на необхідності та праві дітей на самостійність;

- способи спілкування з дітьми в ході виховних впливів: батьки прагнуть використовувати переконання з тим, щоб домогтися слухняності,

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

обґрунтовують свою точку зору і одночасно готові обговорювати її з дітьми, вислуховують їх аргументацію. Батьки з низьким рівнем частіше вдаються до криків, скаргами та лайки;

- емоційна підтримка: батьки здатні висловлювати співчуття, любов і тепле відношення, але дії і емоційне ставлення спрямовані на сприяння фізичному та духовному зростанню дітей, вони відчують задоволення і гордість від успіхів дітей [7].

Благополучність дитини залежить від наявності в батьківському відношенні всіх чотирьох вимірів - контролю, вимогливості до соціальної зрілості, спілкування та емоційної підтримки, тобто оптимальним умовою виховання є поєднання високої вимогливості та контролю з демократичністю і прийняттям.

Узгодженість у вихованні між батьками. Методи виховання у матерів і батьків нерідко суперечливі, неузгоджені. Все це призводить до того, що у дітей не виникає бажання засвоювати соціально прийнятні форми поведінки, не формується самоконтроль і почуття відповідальності. Вони всіма силами уникають чогось нового, несподіваного, невідомого - зі страху, що при зіткненні з цим новим не зможуть обрати правильну форму поведінки. Оскільки у них не вироблено почуття незалежності і відповідальності, діти імпульсивні, а в складних ситуаціях агресивні. Вони відрізняються незрілістю суджень, постійним невдоволенням, низьким рівнем самоконтролю, заниженою самооцінкою. Їм нелегко впоратися зі своєю імпульсивністю та зарозумілістю, тому друзів у них, як правило, мало або взагалі немає.

З дитинства хлопчикам протиставляють дівчаток як слухняних і працьовитих. Дівчатка раніше освоюють моральні і соціальні норми, вони більшою мірою, ніж хлопчики, орієнтовані на дорослого. Виховне тиск на дівчаток менше, ніж на хлопчиків: до поведінки дівчаток дорослі більш терпимі; хлопчиків суворіше карають.

За даними психологів і психіатрів, батьки хлопчиків звертаються за допомогою в кілька разів частіше, ніж батьки дівчаток. Для цього є і психологічні й біологічні підстави. Нервова система хлопчиків більш вразлива, хлопчики більше страждають від нестабільності сім'ї, травмує обстановки. Для хлопчиків особливо небезпечна ізоляція отців від виховання. Якщо хлопчик не знаходить у батька еталона чоловічої поведінки і при цьому залежимо від сильної й енергійної матері, він виростає психологічно безстатевим, нерішучим, хто боїться життя. Дівчатка, навпаки, стають все більш агресивними і забіякуватими. У них розвиваються чоловічі риси характеру: вони рвуться в лідери, прагнуть керувати іншими дітьми. Іноді у них з'являються чоловічі звички, вони курять, лаються. Отже, конфліктна, напружена обстановка роблять дитину нервовим, плаксивою, неслухняною, агресивним. Тертя між подружжям, як правило, травмуючим чином впливають на дитину [8].

Соціально-культурний фактор обумовлений прискоренням темпу життя, дефіцитом часу, завантаженістю батьків, їх невротизація. Причому батьки найчастіше не готові вирішувати свої власні проблеми за допомогою фахівців, в даному випадку психолога. Проблеми нарастають, як сніжний ком, в який занурюється і дитина.

Соціально-економічний фактор. На емоційну атмосферу в сім'ї, а, отже, і на психофізичний благополуччя дитини, впливають і соціально-економічні чинники, такі як незадовільні житлово-побутові умови, зайнятість батьків, ранній вихід матері на роботу, визначення дитини в ясла або звернення до послуг няні, рання розлука з матір'ю. Якщо вони часті і тривалі, нарастає потреба дитини в материнській прихильності, що може призвести до невротичних реакцій, і навіть до затримки психофізичного розвитку малюка [2].

Окрема розмова про негативний вплив нових технологій на розвиток дитини. З настанням ери загальної комп'ютеризації люди перестали

повноцінно спілкуватися, що не може не впливати негативно на розвиток дитини-дошкільника. У багатьох сім'ях, на превеликий жаль, немає ритуалу вечірнього чаю для всієї родини з обговоренням прожитого дня; книги батьки практично не читають, в кращому випадку ставлять диск з улюбленим мультфільмом або музикою. Але ніщо не замінить дитині тепло маминого голосу, її ласкаві руки. Батьки завжди повинні знаходити час для живого спілкування з дитиною. Важлива не кількість, а якість проведеного разом часу.

Висновки. Отже, психічне здоров'я дитини розглядалося вченими, як складне утворення, що включає не тільки психофізіологічний аспект, але й наявність духовності, ідентичності, внутрішньої свободи. Базисним компонентом психічного здоров'я дитини є його емоційне благополуччя в умовах сімейного спілкування.

Сильна залежність дитини від емоційного стану самих значущих для її людей - батьків. Однією з базових умов збереження психічного здоров'я дитини є гармонічні відносини між подружжям. Ідентичність дозволяє дитині відчувати єдине «Ми», яке створює для дитини відчуття впевненості, повноцінності, самодостатності.

Список використаних джерел

1. Арнаутова Е. П. Коррекция детско-родительских отношений в семьях, образовавшихся при повторном браке матери / Елена Павловна Арнаутова // Психолог в детском саду. – 2004. – № 3. – С. 85-97.
2. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия / Александр Иванович Захаров - 2008 – С. 25
3. Прохорова О.Г. Мы и наши дети: как построить отношения в семье / Ольга Георгиевна Прохорова - С.Пб.: Издатель «КАРО», 2007 – С. 84
4. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен: [учеб. пособие] / Раиса Викторовна Овчарова. – М.: Моск. психолого-социальный институт, 2006. – 496 с.
5. Руководство практического психолога: психологическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / Под ред. И. В. Дубровиной - М., 1995 – 32
6. Мещерякова С.Ю. Психологическая готовность к материнству // Вопросы психологии / Софья Юрьевна. Мещерякова - 2000 - № 5 - с.18-27.

7. Сопрун И.П. Взаимоотношение отдельных показателей особенностей эмоциональной сферы детей шести лет, воспитывающихся в разных социально-психологических условиях / Ирина Павловна Сопрун // «Наука і освіта».- 2000.- №5. - С.52
8. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. / Лидия Бернгардовна Шнейдер – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512с.
9. <http://bibliofond.ru/view.aspx>
10. <http://nauka-pedagogika.com>

Resume

This article theoretically gifted one basic components of mental health of the child - emotional well-being in family communication. Distinguishing various significant aspects of mental health problems in the family that are often drawn attention of researchers (structural components of mental health, psychological mechanisms of adaptation, the family as an integrated system, the role of emotions in social situations of child development, the primary role of emotions in the mental life of the child, the dependence of the marital relationship satisfaction from emotional and psychological needs). Underline the problem of mental health of a child under school age in the present. Considered important for proper development of the child most complex, holistic and psychological systems - family. Analyzed factors (social, psychological, socio-cultural, socio-economic) that affect the mental health of the child and, in particular, the emergence of neurotic reactions. Disclosed style of parenting in the family (authoritative, authoritarian, lively). Extracted parameters of attitudes of children from parents (parental control, parental demands, how to communicate with children in the nurturing, emotional support). The known effects of defective communication adult with a child of preschool age. Emphasize coherence methods of education among parents of the child and the negative impact of parental conflict on child development.

Keywords: family, child mental health, neurosis, social and psychological factors, socio-cultural factors, socio-economic factors.

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.
Костюка НАПН України

А.А. Теплоук Сім'я як первинне джерело психічного здоров'я дитини дошкільного віку.

Теплюк Анна Анатоліївна, викладач кафедри дошкільної освіти, Педагогічного інституту, Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ.